

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN MİRZƏ MELKUM XANLA YAZIŞMALARINI

İslam QƏRİBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

(Əvvəli ötən saylarımızda)

MİRZƏ MELKUM XANIN M.F.AXUNDZADƏYƏ MƏKTUBLARI:

Mirzə Melkum xanın M.F.Axundzadəyə ünvanladığı məktublardan beşi ədibin arxivindən üzə çıxarılmış, fars dilindən tərcümə olunaraq "Əsərləri" nə daxil edilmişdir (M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s.292-294; 295; 295-296; 305-306; 311-314). Birinci məktubun 16 sentyabr 1870-ci ildə, beşinci məktubun isə ili göstərilmədən may ayında yazıldığı qeyd olunmuşdur. Haradan yazılması göstərilməyə də, Mirzə Melkum xanın ilk dönd məktubu həmin illərdə İstanbulda İran səfirliyində işlədiyi vaxt, sonuncu məktubu isə Tehrandan, İranın Baş naziri Mirzə Hüseyn xanın müşaviri olduğu zaman yazdığı anlaşılır.

"Qurbanın olum! 12 iyun tarixli məktubunuz yeni əlifba nüsxəsi ilə birlikdə yetişdi. Cənabınızın yazılardan nə qədər ləzzət alıb faydalandığınızı hər dəfə təkrar söyləməyi lazım bilmirəm. Bu dəfə mənim cavab məktubum bir qədər gecikmişdir. Mən bir az xəstə idim. Lakin bu gecikmənin səbəbi Sədr-əzəmin naxoşluğu idi ki, bu günlərdə rəhmətə getdi və mən sizin yazdıqlarınızı onun nəzərinə çatdırı bilmədim. Yeni Sədr-əzəmi, mənə, tanıyırsınız" (Yenə orada, s. 292-293) cümlələrindən iki məsələ aydın olur. 1. Bu məktub M.F.Axundzadənin 1870-ci ilin iyununda Qocur yaylağında "Qardaşınız kolonel Mirzə Fətəli Axundzadə" imzası ilə yazılan məktuba cavabdır. 2. Sədr-əzəm - baş nazir Ali Paşa artıq vəfat etmiş, yerinə başqası təyin olunmuşdur.

Burada diqqəti cəlb edən iki məqama toxunmağı vacib hesab edirik. Bu məktub Mirzə Melkum xanın M.F.Axundzadəyə yazdığı ilk məktub deyil. Ədibin 1870-ci ilin iyun ayında yazdığı məktubunu "sizin aprel ayının 25-də yazdığımız məktub göydən nazil olan bir fərman kimi

mənə çatdı və qəlbimin sevinc və fərəhini artırdı" cümləsi ilə başlaması təsadüf sayılmamalıdır və bizcə, Mirzə Melkum xanın bu məktuba qədər M.F.Axundzadəyə məktubları olmuşdur.

İkinci məsələ, məktubun yazılma ilinin 1870-ci il kimi qeyd olunması və Türkiyənin Baş naziri Ali paşanın vəfatı xəbərinin verilməsidir. M.F.Axundzadə 14 oktyabr 1871-ci ildə Tiflisdən Mirzə Melkum xana məktubunda yazırdı: "Avropa təqvimini ilə sentyabrın 16-da göndərdiyiniz məktub yetişdi.... Yazırsınız ki, Ali paşa ölmüşdür və yeni sədr-əzəm isə bizim fikirlərimizdən çox uzaqdır" (Yenə orada, s. 180).

Yuxarıda deyilənləri və Türkiyənin baş naziri olmuş Mehmed Emin Ali paşanın (5 mart 1815 - 7 sentyabr 1871) 7 sentyabr 1871-ci ildə vəfat etdiyini nəzərə alaraq qəti şəkildə demək olar ki, Mirzə Melkum xanın məktubu M.F.Axundzadəyə 1870-ci ildə yox, 16 sentyabr 1871-ci ildə yazılmışdır.

M.F.Axundzadə Mirzə Melkum xana yazdığı məktublarda bir neçə dəfə dostundan yeni əlifba layihəsi haqqında fransızca məqalə yazıb dərc etməyi və adlarının da orda qeyd olunmasını xahiş etmişdir. Mirzə Melkum xan bu məktubunda qeyd edir ki, "buradakı qəzetlərdə bizim məqsədimizə dair fransızca müfəssəl izahatlar yazıldı. Ciddi mübahisələr ortaya çıxdı. Sonra isə qadadan etdilər ki, bir daha bu cür şiddətli mübahisələr olmasın! Ancaq cənabınızla mənim adım qəsdən bu yazılarda çəkilmişdi. Ona görə ki, burada bəzi axmaqlar deyirlər ki: "Əlifbanı görək biz Osmanlılar özümüzlə islah edək və iki nəfər əcnəbinin fikri ardınca getməyək!" Bu səbəbə görə də hələlik istəmədim ki, sizin adınızı qəzetlərdə işıqlandıram" (Yenə orada, s. 293).

Məktubda "Mərhum Sədr-əzəmin xüsusi katibi, sirdaşı və batini məsləhətçisi olan bir nəfər fransızın", Bombay hakimi olan bir nəfər məşhur ingilisin onların yaratdığı əlifbanı bəyənib təbliğ etdiyini bildiren Mirzə Melkum xan qeyd edir ki, ətrafda bir çox adamlar islam əlifbasının dəyişdirilməsi fikrinə tərəfdar çıxmışdır. "Lakin nə fayda ki, islam ölkələrinin başçıları bizi anlamadılar və bir çoxlarını yordular. Mərhum Sədr-əzəm Ali paşa bizim bu fikirlərimizə meyilsiz deyildi. Ancaq o qədər həlsiz və fəaliyyətsiz idi ki, qarşıya çıxan maneələrdən heç birini aradan qaldıra bilmədi. Burada nüfuzlu nazirlərdən ikisi bizə düşmən kəsilmişdir və deyirlər: "Əlifbanı dəyişdirmək islam dövlətinin məhvinə səbəb olacaqdır" (Yenə orada, s. 294).

Məktubunda bundan sonra da əlifba islahatları ilə bağlı vəziyyətin yaxşı olacağına ümidi olmadığını bildiren Mirzə Melkum xan M.F.Axundzadəyə yazılma tarixi göstərilməyən başqa bir məktubda əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda onun nə qədər

zəhmət çəkdiyini və haqlı olduğunu aşağıdakı cümlələrlə bəyan edir: "Siz bizim xəttimizi tərəqqi etdirmək üçün çox zəhmət çəkdiniz. Bizim cahillər sizin məqsədinizə yüksəkliyini başa düşmədilər. Fəqət siz məyus olmayın. Gələcək nəsillərimiz sizin bilik və qeyrətinizə əfərinlər deyəcək və müxaliflərimizə lənətlər yağdıracaqlar" (Yenə orada, s. 295).

Mirzə Melkum xanın ədibə yazılma tarixi "25 ramazan, 1287-ci il (20-XII-1870)" kimi göstərilən bir

məktubu da vardır. Bu məktubda da ümumi şəkildə əlifba məsələsindən bəhs olunur. Yazdığı "Vəzir və şeyx" kitabçası barədə M.F.Axundzadənin fikrini bilmək istəyən müəllif məktubda belə bir cümlə işlədir: "Sədr-əzəm cənabları fikrimizi təsdiq edənlərdəndir. Lakin kifayət qədər tərpi yoxdur" (Yenə orada, s. 295).

Bir qədər əvvəl haqqında danışdığımız məktuba əsasən deyə bilərik ki, ad çəkməyə də, bu cümlədə Ali paşaya işarə olunmuş və bu məktub həmin məktubdan əvvəl, Ali paşa vəfat etməmişdən qabaq yazılmışdır.

Məktubda Münif əfəndinin M.F.Axundzadənin məktublarına cavab yazmadığını onun xarici ölkələrdə səfərdə olması və yaxınlarda ölkəyə qayıtması ilə əlaqələndirən müəllif 19 şəban 1288-ci ildə (5.XI.1871) yenidən məktubla M.F.Axundzadəyə müraciət etmiş, dostlarından, M.F.Axundzadənin əlifbanın islahı yolunda çəkdiyi zəhmətlərdən xəbərdar olan sərkər El-xanının Tiflis yolu ilə Tehrana gedəcəyini qeyd edir və daha sonra yazır: "Bizim təklifimizin rədd olunduğu məclisdə sədrlik edən şəxs qəzadan bu yeni dəstgahda maarif naziri olmuşdur. Buna görə də bizim arzu etdiyimiz işin bu qədər təxirə düşməsi labüddür. Lakin mən bütün bu ümidsizliklərdən sonra yenə də işi yenidən başlayıb israr edəcəyəm" (Yenə orada, s. 306).

Mirzə Melkum xanın M.F.Axundzadəyə ünvanladığı şərti olaraq beşinci - sonuncu məktubu ili göstərilmədən may ayında yazılmışdır.

Məktubun məzmunu, xüsusilə "Bəli, indi Müşirüddövlə (Mirzə Hüseyn xan - İ.Q.) Tehrandə ədliyyə naziri olmuşdur" (Yenə orada, s. 313) cümləsi deməyə əsas verir ki, məktub 1872-ci ildə yazılmışdır.

Uzun müddət gözlədikdən sonra M.F.Axundzadənin "bütün yazdıqlarının bir yerdə yetişdiyini" və bunların onun ruhuna təsəlli verdiyini bildiren müəllif qeyd edir ki, "son zamanlarda bir məsələdən sarı çox kədərli və məyus olmuşam. Neçə il zəhmət çəkib, çoxlu xərclər və sonsuz ümidlərdən sonra bu günlərdə Həzrət (naşirlər nəzərdə tutulur İ.Q.) əlifba haqqında məni tamamilə məyus etdilər. Buradakı nazirlərin əksəriyyəti ki, nə bizim əlifbanı görmüşlər, nə də məqsədimizi başa düşmüşlər, çıxır-bağır salırlar ki, "Eyvay, Melkum bizim dilimizi məhv etmək, dimimizi kormamaq və dövlətimizi aradan qaldırmaq istəyir. Çünki o bizə elə bir əlifba göstərir ki, fransız əlifbasına oxşayır" (Yenə orada, s. 312).

Dilərimdə erməni, yunan və fransız əlifbası ilə qəzetlər çıxan və bu əlifbaların onların dini və dilini kormadığını bildiren müəllif yazır: "Belə bir xalq ilə nə etməli? Doğrusu, mən bu zamanonun adamı olduğumdan utanıram" (Yenə orada, s. 312).

Yeni xətti - əlifbanı nə qədər inkişaf etdirdiklərini, lakin məqsədlərinin başa düşülmədiyini, zəhmətlərinin boş çıxıldığını və bunların nadanlıq, cəhalət və vəziyyətin nöqsanlı olmasının başlıca səbəbləri olduğunu bildiren, "Tehrana göndərməmiş olduğunuz yazılarınızı şərti başdan-baş "bəh-bəh!" deyə-deyə, lakin dərin kədərli oxuduğunu" deyən Mirzə Melkum xan yazır: "Vəziyyət nöqsanlı olduqca, bütün şəxslər də nöqsanlı olacaqdır. Maarif geniş yayılmazsa, vəziyyət dəyişib bilməz. Bütün əhalisi savadsız olan bir ölkədə axmaqlıq və zülmədən başqa heç nə ola bilməz. Xalqımız bu böyük həqiqəti mütləq anlayacaq, ancaq heyif ki, çox gec anlayacaqdır" (Yenə orada, s. 313).

Bu məktubunda "Tehrana göndərməmiş olduğunuz yazılar" sözləri deməyə əsas verir ki, Mirzə Melkum xan artıq İstanbulda deyil, əvvəl İranın Ədliyyə naziri, daha sonra Baş naziri təyin olunmuş Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin təklifini qəbul edərək Tehrana qayıtmış və orada yaşayırdı.

M.F.Axundzadə ilə Mirzə Melkum xan arasında yazışmalar, demək olar ki, 1872-ci ildə kəsilmişdir. Çünki onların bu tarixdən sonra birbirinə yazdığı məktublara rast gəlinmədiyi kimi, M.F.Axundzadənin ömrünün sonuna kimi digər dostlarına, xüsusilə Mirzə Yusif xana yazdığı məktublarda biz Mirzə Melkum xanın adına rast gəlmirik.